

ПАРУШЭННІ ГРАМАТЫЧНЫХ НОРМАЎ ПРЫ ЎЖЫВАННІ ЗАОНІМАЎ

Пры стварэнні выказвання чалавек выконвае дзве аперацыі: першая заключаецца ў выбары лексічных адзінак, якія адпавядаюць тэме і задачам камунікацыі, другая – у выбары неабходнай формы гэтых адзінак, што дазволіць спалучыць моўныя сродкі ў адно цэлае. Толькі пры выкананні абедзвюх аперацый магчыма рэалізацыя акта маўлення. Таму пры вывучэнні мовы вельмі важнае значэнне мае засваенне яе граматычнага ладу ў яго нацыянальнай спецыфіцы.

Граматыка як раздзел мовазнаўства вырашае ў першую чаргу практычную задачу: яна павінна сфармуляваць асноўныя правілы ўжывання форм слоў. Менавіта практычнымі задачамі было абумоўлена з'яўленне “Беларускай граматыкі для школ” Б.Тарашкевіча, што падкрэсліваў і сам аўтар: “Беларуская граматыка для школ”, выданая першы раз у 1918 годзе, мела сваім заданнем замацаваць і ўпарадкаваць выясніўшыся ўжо тады граматычныя асновы беларускай літаратурнай мовы ды ўстанавіць сталы правапіс” [4, с. 3]. Неабходнасць практычнай накіраванасці граматычных даследаванняў, дакладнасць практычных рэкамендацый становіцца відавочнай ў сучаснай моўнай сітуацыі на Беларусі, якую можна ахарактарызаваць як пасіўны білінгвізм.

Практыка навучання беларускай мове як у сярэдніх, так і вышэйшых навучальных установах дазваляе гаварыць, што граматычная сістэма роднай мовы па сённяшні дзень застаецца слаба засвоенай носьбітамі мовы. Самая галоўная прычына парушэння граматычных нормаў звязана, безумоўна, з недастатковым веданнем граматычных норм беларускай мовы. Аднак значная колькасць памылак абумоўлена інтэрферэнцыяй.

Прыкладам гэтаму з'яўляецца ўжыванне ў маўленні слоў прадметна-тэматычнай групы “Жывёлы”, адной з самых шматлікіх у беларускай мове. У тлумачальным слоўніку беларускай мовы занатавана каля 370 намінацый жывых істот, якія можна падзяліць на некалькі падгруп: жывёлы (*мядзведзь, асёл, каза, лань, пантэра*), птушкі (*невень, сарока, ластаўка, голуб*), рыбы (*ласось, уюн, івасі*) насякомыя (*тля, страказа, сляпень, таракан*), земнаводныя (*жаба, рапуха*), паўзуны (*змяя, яхідна, чарапаха, удаў*).

Словы гэтай прадметна-тэматычнай групы адносяцца да актыўнай лексікі, часта ўжываюцца ў вусным маўленні, у навуковых і мастацкіх тэкстах. Аднак гэтая частотнасць і звыкласць ва ўжыванні не заўсёды дазваляе заўважыць цяжкасці, што ўзнікаюць пры выкарыстанні заонімаў у маўленні. Аналіз адказаў навучэнцаў розных ступеняў атрымання сярэдняй і вышэйшай адукацыі дазваляе сцвярджаць, што ёсць значныя праблемы пры вызначэнні катэгорыі роду назоўнікаў – назваў жывёл і пры ўтварэнні суадносных пар назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду. Праілюструем выказанае меркаванне вынікамі эксперыменту, праведзенага на базе

дзяржаўнай установы адукацыі “Гімназія № 39 г. Мінска” ў снежні 2016 г. Задачай эксперыменту было высвятленне ўзроўню сфарміраванасці граматычных уменняў на матэрыяле слоў прадметна-тэматычнай групы “Жывёльны свет” у вучняў на II-III ступенях атрымання сярэдняй адукацыі.

Навучэнцам было прапанавана пяць заданняў: размеркаваць назоўнікі ў тры групы ў адпаведнасці з іх родам; падабраць да назоўнікаў прыметнікі; перакласці словы на беларускую мову і адзначыць род; утварыць ад слоў назвы маладых істот; запісаць да прапанаваных заонімаў адпаведныя назоўнікі мужчынскага або жаночага роду. Атрыманых у ходзе эксперыменту вынікі падаюцца нам вельмі паказальнымі, іх можна разглядаць як тыповыя для большасці носьбітаў мовы.

Род заонімаў, як і род усіх назоўнікаў, можна вызначыць марфалагічна, сінтаксічна і семантычна. Характэрным марфалагічным паказчыкам мужчынскага роду для заонімаў у беларускай мове з’яўляецца нулявы канчатак у назоўным склоне (*тыгр, леў, зубр, воўк, заяц, баран, вярблюд*), жаночага роду – канчатак **-а (-я)** і нулявы канчатак у назоўным склоне (*малпа, сініца, авечка, свіння, кабыла, мыш*). Назоўнікі ніякага роду маюць канчаткі **-а (-я), -о (-ё), -е** (*цяля, ягня, зайчаны, барсучаны, жарабё, мядзведзяня*) [1]. Як правіла, пры вызначэнні роду заонімаў тыпу *дзік, вавёрка, казуля, карова, вол* і інш. цяжкасцей не ўзнікае.

Граматычныя значэнні маюць сваю нацыянальную спецыфіку. Так, граматычныя катэгорыі роду аднакарэнных назоўнікаў у рускай і беларускай мове не заўсёды супадаюць. Назоўнікі *гусь, жырафа* ў беларускай мове адносяцца да жаночага роду, у рускай – да мужчынскага, слова *сабака* ў беларускай мове з’яўляецца назоўнікам мужчынскага роду, у рускай – жаночага. Ёсць адрозненні і ў назвах маладых істот: у беларускай мове гэта назоўнікі ніякага роду (*гусяня, парася, цяля, ваўчаны*), у рускай – мужчынскага (*гусенок, поросенок, теленок, волчонок*).

Як правіла, структурнае падабенства слоў – назваў жывёл у рускай і беларускай мове прыводзіць да памылак у вызначэнні роду і ва ўжыванні назоўнікаў у сказе. Менавіта інтэрферэнцыяй можна растлумачыць, што вучні 5 і 11 класаў кваліфікавалі назоўнікі *ільвяня, шчаны, ягня, кацяня, сабака* як назоўнікі жаночага роду, назоўнік *малпа* – ніякага, *жырафа* – мужчынскага.

Адрознымі ў рускай і беларускай мовах з’яўляюцца і суфіксы, якія ўжываюцца для ўтварэння назваў маладых істот: у беларускай мове гэта суфіксы **-ан-, -ян-**: *воўк – ваўчаны (ваўчанё), заяц – зайчаны (зайчанё), лось – ласяня (ласянё), ліс – лісяня (лісянё)*, у рускай мове суфіксы **-онок-, -енок-**: *волк – волчонок, заяц – зайчонок, лось – лосенок*.

Марфалагічнай інтэрферэнцыяй выкліканы той факт, што нярэдка назвы маладых істот памылкова ўтвараюцца носьбітамі мовы пры дапамозе рускамоўных суфіксаў (*зайчонок, кацёнак*), а няведаннем нормаў абумоўлены выпадкі, калі для ўтварэння назваў маладых істот выкарыстоўваюцца памяншальна-ласкальныя суфіксы (*бобрык, зайчык, коцік*).

Поводле самантычнага крытэрыю вызначаецца род іншамоўных нескланяльных назоўнікаў. Назоўнікі, якія абазначаюць назвы жывёл, птушак і ў рускай, і ў беларускай мовах адносяцца да мужчынскага роду незалежна ад полу: *гну, фламінга, поні, какаду, кенгуру, шымпанзэ*. Аднак два словы выбіваюцца з гэтага рада: словы *цэцэ* і *івасі* адносяцца да жаночага роду па аналогіі з назоўнікамі муха і рыба [1, с. 113]. Магчыма, адсутнасць аднастайнасці пры вызначэнні роду нескланяльных назоўнікаў, прыводзіць да памылак у маўленні. Так, у час правядзення эксперыменту вучні не змаглі правільна вызначыць род назоўнікаў *шымпанзэ, поні, фламінга, кенгуру*, якія былі аднесены да назоўнікаў ніякага або жаночага роду.

У беларускай мове назвы жывёл існуюць у трох формах: назвы самцоў, назвы самак і назвы маладых істот. Аднак гэтая парадыгма ў беларускай мове не з'яўляецца поўнай. Многія назвы жывёл, птушак, рыб, паўзуноў ужываюцца толькі ў форме мужчынскага роду: *журавель, алень, крот, цюлень, вуж, карась, сокал* або толькі ў форме жаночага роду: *ластаўка, змяя, мыш, вавёрка, пчала, муха*. Аўтары лінгвістычнага кампендыума адзначаюць прычыны такой з'явы: “Семантычная матываванасць родавай характарыстыкі назоўнікаў, якія абазначаюць не людзей, а іншых жывых істот, у значнай ступені залежыць ад інтарэсаў чалавека: калі гэтыя істоты маюць для чалавека пэўнай значэнне, з'яўляюцца важнымі для яго з якога-небудзь пункту гледжання (напрыклад, гаспадарчага), то іх назвы звычайна дыферэнцыруюцца ў родзе лексічнымі або граматычнымі сродкамі. Адрозніваюцца ў родзе таксама найменні буйных дзікіх жывёл, характэрных для пражывання таго ці іншага этнасу і звычайна адлюстраваных у яго фальклоры як тыповыя дзейныя асобы. Як правіла, назвы дробных жывёл, большасці птушак, рыб, насякомых, а таксама тых істот, што рэдка сустракаюцца ці зусім не сустракаюцца ў жыцці пэўнага этнасу, не маюць родавых адрозненняў” [3, с. 210-211].

Суадносныя назвы назоўнікаў жаночага, мужчынскага і ніякага роду часцей за ўсё ўтвараюцца суфіксальным спосабам: для ўтварэння назоўнікаў, якія абазначаюць назвы жывёл жаночага роду выкарыстоўваюцца суфіксы **-ыц-, -ых-, -іх-**, для ўтварэння назваў маладых істот – суфіксы **-ан-, -ян-**: *воўк – ваўчыца – ваўчаня (ваўчанё), заяц – зайчыха – зайчаня (зайчанё), лось – ласіха – ласяня (ласянё), ліс – ліса – лісяня (лісянё)*. Аднак у беларускай мове існуе значная колькасць заонімаў, у якіх формы мужчынскага, жаночага і ніякага роду маюць розныя асновы: *баран – авечка – ягня (ягнё); конь (жарабец) – кабыла (жарабіца) – жарабя (жарабё); певень – курыца (цыпка) – кураня; бык – карова – цяля (цялё); кабан (парсюк) – свіння – парся*. Адзначаныя назоўнікі адносяцца да найбольш ужывальных у маўленні і, як паказвае практыка, носбіты мовы не заўсёды бачаць і разумеюць суадноснасць такіх назваў. Так, вучням 5 і 11 класаў было прапанавана запісаць да назоўнікаў *бык, свіння, курыца, конь* і *авечка* адпаведныя назоўнікі мужчынскага ці жаночага роду. Адказы сведчаць пра несфарміраванасць граматычнага навыку: да слова *свіння* былі прапанаваныя

адпаведнікі *дзік, свін, парасёнак, хрушка*, да слова *конь – лошадзь, каніха, поні*; да слова *авечка – барашык, казёл, ягня*, да слова *бык – бычыха*.

Падобныя праблемы ўзніклі і пры выкананні задання, у якім трэба было падабраць назвы маладых істот да назоўнікаў *баран* і *бык*. Былі прапанаваны наступныя варыянты адказу: *баран – баранёнок, маленькі баран, теленок; бык – бычонок, бычок, бычо*.

Падобныя цяжкасці ўзніклі ў час выканання задання алімпіяды па беларускай мове ў студэнтаў, якія не змаглі падабраць назоўнікі мужчынскага роду да назоўнікаў *гусь* і *карова*, назоўніка жаночага роду да слова *конь*, запісаць назоўнікі мужчынскага і жаночага роду, суадносныя з назвамі маладых істот *парася* і *ягня*.

Такім чынам, праведзенае даследаванне паказвае, што парушэнні граматычных норм звязаны ў многіх выпадках з марфалагічнай інтэрферэнцыяй, калі на ўжыванне граматычных форм назоўнікаў уплывае руская мова. Разуменне і засваенне граматычных норм дазваляе не проста пабудаваць правільнае выказванне, а і зразумець нацыянальную спецыфіку беларускай мовы, бо, як падкрэслівае Б.А.Плотнікаў, граматыка – гэта “і структура мовы, і яе нацыянальная (народная) своеасаблівасць, і яе жыватворная сіла, душа мовы” [2, с. 178].

Літаратура

1. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 351 с.
2. Плотнікаў, Б. А. Агульнае мовазнаўства / Б. А. Плотнікаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 350 с.
3. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
4. Тарашкевіч, Б. Беларуская граматыка для школ / Б. Тарашкевіч. – Вільня : Беларуская Друкарня ім. Ф. Скарыны, 1929. – 136 с.